

EURÓPAI FILOZÓFIA – EURÓPAI INTEGRÁCIÓ:

Hasonlóságok, különbségek, vonatkozások*

FEHÉR M. István

Megtisztelő, ám korántsem könnyű feladat az „Európai integráció – európai filozófia” című konferencia megnyitó előadásának megtartására vállalkozni. A megnyitó előadás sajátos műfaj. A tudományos konferenciákon szerzett tapasztalat szerint az elhangzó előadások egy része nem tartja magát szigorúan a tanácskozás címében megjelölt témához, erre pedig a tudományos szabadság módot is ad; az egyéni érdeklődés, egyéni kutatási terület függvényében a témamegjelöléstől való kisebb-nagyobb eltérések, elhajlások az ilyen rendezvények alkalmával nagyon is megengedettnek számítanak. Szokatlan volna ezzel szemben, ha mindjárt a megnyitó előadás ilyen eltéréssel indítana. Elképzelhető persze, hogy a megnyitó előadás a megjelölt témakörnek csupán egy részére koncentrál, egy másik részét pedig figyelmen kívül hagyja, ám egy nagyobb mérvű eltérés itt már illetlenségnek számít.

A következőkben a megnyitó előadás műfaját egészen hagyományosan szeretném fölfogni, s a tanácskozás címéhez tartva magam a címben egymás mellett szereplő, illetve egymás mellé állított kifejezések értelmének megvilágítására, esetleges kapcsolatára, e kifejezések értelmének lehetséges összefüggésére, párhuzamba állítására szeretnék vállalkozni. Ezzel persze, mint tisztában kell lennem vele, igencsak megnehezítem a dolgom, annyiban legalábbis, amennyiben nem élek a könnyítés ama lehetőségével, amelyre a konferencia körlevele adna módot, s amire a következőkben még visszatérek. A nehézség abban áll, hogy a megjelölt témák nem csupán többféle, alkalmasint igen tág értelmezést engednek meg, de abban is: korántsem kézenfekvő, hogy a megjelölt két témakör között fennáll-e valamilyen lényegi vagy benső össze-

* Az „Európai integráció – európai filozófia” címmel az MTA Szegedi Akadémiai Bizottsága és a JATE BTK Filozófia Tanszéke által 1998. szeptember 17-én és 18-án Szegeden megrendezésre került nemzetközi filozófiai konferencia megnyitó előadásának jegyzetekkel kiegészített szövege.

függés. A két témakör egymás mellé helyezése szokatlannak tűnhet, mindenesetre számos kérdést vet fel, s kezdetben ezeket szeretném némileg körbejárni.

Először is fel lehet vetni, hogy míg – bárhogy értelmezzük is közelebbről s foglaljunk állást vele kapcsolatban – „európai integráció” mint nemzetközi politikai-gazdasági-jogi folyamat kétségkívül létezik, s egy többé-kevésbé jól meghatározható, konkrét, kézzel fogható intézkedés-sorozattal leírható: az „európai filozófia” azonosítása, elhatárolása ezzel szemben nem minden további nélkül kézenfekvő. Nem annyira az a baj vele, mintha kétely merülne fel létezése iránt, épp fordítva: olyannyira létezik, létezése (hogy úgy mondjam) olyannyira túlsúlyos, hogy amióta létezése a kulturális tudatban megjelent (hozzávetőleg az elmúlt száz-kétszáz év terméke ez) vissza-visszatérő módon hajlandóság mutatkozik a „filozófia” mint olyannal való azonosítására, (mely azonosítást csupán a legújabb idők posztmodern és multikulturális törekvései igyekeznek, többnyire az eurocentrizmus vádjának hangoztatásával, valamiképpen lazítani, kérdésessé tenni). Az „európai integráció” esetében viszont a jelzőre távolról sem vetül a tautológia gyanuja: az „európai integráció”-t senki sem hajlanék az „integráció”-val mint olyannal azonosítani.

A két tématerület közti ezen egyenlőtlen státusz, a kétfajta dolog gyökeresen eltérő „létmódja” kitűnik egyébiránt a konferencia tematikáját körülhatároló, már említett körlevelből is, mely igen óvatosan fogalmaz, s a konferencia témáját ezen egyenlőtlenység figyelembe vételével eleve mintegy szűkíteni törekszik. Ama vitathatlan tény megállapítása mellett, miszerint „napjaink történetét egy gigantikus változás hatja át, az egységes Európa létrehozása”: e tényt alapul véve, s azt mintegy kiindulópontként, ugródeszkeként használva, egyúttal maga mögött is hagyja, s a figyelmet most már a következő kérdésekre összpontosítja: „Mi a helyzet ugyanakkor az európai szellemiséggel? Létezik-e európai kultúrtudat?” Azaz: az európai integráció mellett mi a helyzet az európai filozófiával? Róla is állítható-e a létezés valamilyen hasonló értelemben, mint az európai integrációról? S ha igen, pontosan milyen értelemben?

„Európai filozófia – európai integráció”: az első kérdés, amely óhatatlanul felötlik az emberben, az, vajon nem összemérhetetlen mennyiségekről van-e itt szó? Vajon e két terminus nem két teljesen eltérő területen honos? Vajon összeköti-e őket valami is egymással, s ha igen, mi az?

„Európai integráció”: ez politikai terminus, mely egyfelől semleges-leíró jelentéssel bír, s egy évek, évtizedek óta az európai politika és gazdaság színpadán végbemenő, meghatározott irányban kibontakozó folyamatot jelöl, ám másfelől ugyanakkor azt a széleskörűen osztott törekvésünket is jelenti, hogy hazánk az Európai Unió tagja legyen, hogy fölvételre kerüljön egy olyan szervezetbe, melyben a tagsághoz különböző vélt vagy valós reménységek, közelebbről gazdasági-politikai-kulturális reménységek kapcsolódnak.

Ezzel szemben az „európai filozófia” egészen másutt használatos terminus. Ha ez a kifejezés elhangzik, ilyen kérdések fogalmazódnak meg: vajon van-e európai filozófia, s ha igen melyek a sajátosságai, jellemzői, s mit jelent egyáltalán az Európa-eszme?

Avagy a filozófia természete szerint európai jelenség, úgyhogy a nem-európai filozófiák kifejezésben a filozófia-terminust csak hozzávetőleges, nem pedig sajátlagos értelemben használjuk? Ha utóbbi a helyzet, akkor az „európai filozófia” jellemzői egybeesnek a jelző nélküli filozófia jellemzőivel, avagy fordítva: amikor a filozófia mint olyan lényegét meghatározzuk, ezzel egyúttal az európai filozófiát is jellemezzük.

Valóban: mi köti össze e két kifejezést, e két gondolati dimenziót egymással? A politikai-gazdasági-földrajzi dimenzió s a filozófia önreflexiójának dimenziója persze gyökeresen eltér egymástól, ám a válasz tulajdonképpen egyszerű, s így hangzik: az, ami összeköti e két dimenziót, nem más, mint az alkalom, a történeti pillanat, vagy ha úgy tetszik: a történeti dimenzió. Az tudniillik, hogy a szocialista világrendszer 1989-ben bekövetkezett összeomlásával Kelet-Európa kikerült a szovjet befolyási övezet alól, s a vasfüggöny lebontásával, Európa jaltai megosztottságának megszűnésével elérhető közelségbe került az, ami ebben a helyzetben egyúttal a legtermészetesebb törekvésként, célkitűzésként jelent meg: Kelet-Európa Nyugat-Európával való összekapcsolódása. Ez a történeti esemény volt az, ami a rákövetkező években, az elmúlt majdnem egy évtizedben új lendületet adott az európai integráció Nyugat-Európában immár évtizedek óta zajló folyamatának, s ennek nyomán, az egységes illetve egységesülő Európa közelinek vélt perspektívájára való tekintettel megújított aktualitással vetett föl egy sor további kérdést – nem utolsósorban az egységesülő Európának a nem pusztán földrajzi értelemben vett eszméjére vonatkozó kérdést. Miután Európa földrajzilag egységesülni látszott, most már joggal vetődhetett fel a kérdés: a pusztán földrajzi tényezőn túl van-e vajon valami más is, ami e területet egységessé teszi?

A konferencia címében megjelölt két, valóban különmemű és eltérő dimenziókban elhelyezkedő téma rövidebb fogott kifejtését előadásomban a vázolt történeti perspektíva köré igyekszem szervezni. E vezérfonál alkalmas lehet arra, hogy lazán összekapcsolja őket, miközben fennmarad lényegi különbségük, vagy még inkább önállóságuk is. Ezzel a megközelítéssel, mint már említettem, saját dolgomat kívánom megnehezíteni, amennyiben nem élek azzal a körlevél adta lehetőséggel, melynek keretében az európai integráció témája az európai filozófiára vonatkozó kérdés *puszta motivációs háttereként* jelenik meg, és *marad ily módon pregnáns értelemben a háttérben*: e témát vázlatos gondolataim közé bizonyos fokig az önálló problematizálás igényével is be kívánom vonni.

I.

Mint említettem, Európa földrajzi-politikai egységesülésének reálisan körvonalazódó perspektívája mint történeti fejlemény vetette fel mindenekelelt a kérdést: a pusztán földrajzi tényezőn túl van-e valami más is, ami e területet összefogja? Hogyan állunk Európa eszméjével? Azzal az eszmével, mely a politikai változásoknak köszönhetően most a század első felében hasonló kontextusban használatos „Nyugat” szó helyébe látsozott lépni. S mely eszmét, mihelyt föllépett, máris meglehetősen tanácstalanság övezte.

„Vom Wort zum Begriff“ című, 1995-ben született írásában Hans-Georg Gadamer századunk történetére visszapillantva így fogalmazott: „Ma már a »Nyugat« szó nem cseng olyan modernül, mint amilyenként az én ifjúságomban csengett, amidőn Oswald Spengler éppenséggel annak alkonyát hirdette meg. Ma inkább Európáról folyik a szó, ám ebben a tekintetben azután senki sem tudja egészen pontosan, voltaképpen mi is lesz az, legföljebb csak azt, milyennek szeretnénk, ha egy napon lenne.”¹ Azt, hogy a politikai változások szellemi síkon milyen folyamatokat indítottak el, mindenképpen jól mutatják már Gadamernek az 1989-es budapesti Heidegger-szimpozionhoz intézett üdvözlő szavai is: „Az első, jelentős lépés, amelyet mi ma itt teszünk”, mondotta, „abban áll, hogy egy újból önmagára eszmélődő Európa önmagával folytatott beszélgetésben mélyed el” – oly szavak, melyekben Európának, mint az önmagával folytatott lezáratlan és lezárhatatlan diskurzus végtelenbe futó folyamatának hermeneutikai felfogása persze igen jól tükröződik.²

Gadamer nézeteire a későbbiekben még némely vonatkozásban visszatérek. E ponton a továbbhaladás érdekében célszerűnek látszik, ha az új politikai helyzet indukálta kérdésfeltevéseket és kérdéssírokat, melyek a kilencvenes évek elejétől a legváltozatosabb kontextusban, különböző alkalmakkor és mélységben diskusszió tárgyává lettek, nagy vonalakban különböző címszavak alá próbálom foglalni. Ezek a következők lehetnek: „Európa mint szellemi-eszmei egység”, „európai filozófia”, „Európa és a filozófia”, „Európa eszméje mint filozófiai eszme”, „az Európa-eszme története”.

Kezdjük a sort a végéről. A Kevin Wilson és Jan van der Dussen által sajtó alá rendezett *Az Európa-eszme története* című könyvben a szerkesztők az előszóban a következő kérdéseket fogalmazzák meg: milyen típusú Európát építünk, és miért; hogyan viszonyul ez az új Európa az európai történelem menetéhez és tapasztalataihoz; vannak-e megkülönböztetetten európai értékek; van-e valamely koherens, fölismerhető európai azonosság; mit jelent Európa, s mit jelent európainak lenni? Mind-ezen kérdések megválaszolásához hasznos lehet, vélik a szerkesztők, ha Európa történetéhez fordulunk, hogy abban leljünk fel valamilyen európai eszmét, valamilyen európaiságot [European-ness].³

Előadásom s konferenciánk témájának szempontjából hasznos lesz az e kérdésekre adott válaszok némelyikét, illetve a könyv vizsgálódásainak egyes megállapításait összegzően ismertetni. Mindenekelőtt lényeges az utalás, mely szerint az Európa-eszme tulajdonképpen értelemben csak a francia forradalom után jött létre. Előtte többé-kevésbé földrajzi fogalom értelmében beszélhetünk róla, mely a görögységben a szabadság fogalmával, a XV. században a kereszténységgel, a XVI. században az erőegyensúly politikájával, a XVIII. században pedig a civilizáció fogalmával kapcsolódott össze. Ez a szabadság, kereszténység, civilizáció fogalmai mentén artikulálódó Európa-eszme eközben időnként évszázadokra eltűnt, sajátlagos, tartósabb jelenlétéről csupán az elmúlt két évszázadban beszélhetünk. A XIX. század elején születik meg az európai kultúra *történetének* mint eszmének a fogalma. A XIX. század első felének különböző politikai és vallási áramlatai (reakciósook és konzervatívok, katolikusok és

protestánsok, liberálisok és demokraták) mind kialakították a maguk elképzelését Európa történeti fejlődéséről, melyhez természetesen a jövőre vonatkozó különböző elvárások és eszmények tapadtak. A szabadság és a kereszténység eszményeit ilyenformán a távoli múltba vetítették vissza, s alapos vizsgálatnak vetették alá, miközben a civilizáció többé-kevésbé a haladás szinonímájává vált.⁴ Emlékeztessünk itt csak a kereszténységgel kapcsolatban Novalis *Die Christenheit oder Europa* című nevezetes írására, mely a következő sorokkal kezdődik: „Szép és emelkedett idők voltak azok, amikor Európa keresztény világ volt, amidőn egyetlen kereszténység lakta ezt az emberek által alakított földrészt, s egyetlen nagy közös érdek kapcsolta össze e tág szellemi világ legtrávolabbi tartományait”.⁵ Ezen sorokat olvasva persze a romantika múltba forduló, krisztianizáló, tipikusan XIX. század eleji világát ismerhetjük fel. Az Európa kifejezés egyébként, amint arra *Az Európa-eszme története* c. könyv utal, nem található meg a Bibliában.⁶

Európának mint földrésznek a neve a múlt homályába vész. Az i.e. V. században Hérodotosz azt írta, nem tudja, miért tekintik a világot három részből állónak, s hogy a három kontinens, Ázsia, Afrika és Európa miért női neveket visel. A világnak földrészekre való fölosztása ily módon ősi időkre nyúlik vissza. Európa a görög mitológiában egy fóníciai király lánya, akibe Zeus beleszeret, majd bikává változik, Krétára viszi, ott emberi formát ölt, s három fiút nemz tőle. Európa elrablása visszatérő módon kedvelt témája volt irodalmi és képzőművészeti alkotásoknak a görögöktől kezdve a reneszánszon és a barokkon át egészen az újabb időkig.

A XIX. század végén a liberális kultúra fokozódó válsága létrehoz egyfajta európai tudatosságot, európai identitást, és pedig a veszélyeztetettség, a válság tudatosulásának értelmében. Az Európát illető vita a századforduló és a századelő idején lángolt fel, s olyan alkotók vettek benne részt, mint F. Nietzsche, G. Simmel, Ortega y Gasset, Paul Valéry, E. Husserl, M. Heidegger.⁷ A liberális kultúra válsága és az első világháború traumája új kiütkereséseknek, új tervezeteknek adott életet. Ezek közül kiemelendő Friedrich Naumann idealista elképzeléseket felelevenítő, a népek önrendelkezési jogát maximálisan figyelembe vevő Közép-Európa terve. Naumann a közép-európai nemzetek erőltetett németesítését kifejezetten kártékonynak és szükségtelennek találta, s a különféle népekkel és etnikumokkal szemben példaszerűen toleráns volt. A zsidókat például még dicsérte is, mivelhogy ők a munkában és az üzletben való együttműködés helyes megközelítésének jó közvetítői és tanítói. A zsidók és a kisebb nációk, jegyezte meg, lojálisan harcoltak a háborúban, s ezért tiszteletet érdemelnek. Naumann odáig ment el, hogy egyfajta közép-európai identitást javasolt, illetve tételezett fel.⁸

A könyv az Európa-eszme tekintetében végső fokon nem jut valamely határozott, egységes konklúzióra. Európát, ha egyáltalán, legfőljebb úgy lehet meghatározni, mint ami úgymond „egység a különbözőségben”. Európa úgy jelenik meg, mint az a földrész, mely sohasem hódolt be egyetlen uralkodónak, mely sohasem nyugodott meg végső igazságokban, mely kitartóan folytatta a kérdezést, a kutatást, a vitatkozást: önkritikus maradt, ezáltal pedig egyedülálló dinamizmusra tett szert. Az Európa

alapját képező paradoxon az, hogy Európa nem tartalmaz valamely kizárólagosan európai lényeket.⁹

Ezen a ponton érdemes visszatérnünk Gadamer nézeteihez. Az utóbb ismertetett konklúzió ugyanis, hogy tudniillik Európa sohasem volt egységes abban az értelemben, hogy egyetlen uralkodó uralma alatt egyesült, vagy hogy egyetlen vallás vagy világnézet uralta volna – hangsúlyosan jelenik meg a német filozófia századunkkal egyidős doyenjének az elmúlt két évtizedben született írásaiban. Egy még a politikai változásokat megelőzően, 1985-ben tartott előadásában, mely jellegzetes módon a *Die Vielfalt Europas* címet viselte, arra emlékeztetett: „csupán Európában jött létre a szellemi tevékenységeknek az a fajta elkülönböződése, mint ami a tudomány, a művészet, a vallás és a filozófia megkülönböztetéseként ismert a számunkra. Ki tudná megmondani, hogy Csuang-Ce avagy a kínai bölcsek közül valaki más vallási ember, tudós, gondolkodó avagy költő volt?”¹⁰ Alapjában véve tiszta önkény műve, tért vissza ugyanerre a gondolatra egy a kilencvenes évek elején tartott másik előadásában, hogy egy kínai bölcsnek a tanítványával való beszélgetését filozófiának, vallásnak, netán költészetnek nevezzük-e.¹¹ Európa soknyelvűségét hasonlóképpen hangsúlyosan emelte ki Gadamer mindkét említett előadásában. A korábbiiban, alapvető hermeneutikai perspektívájának megfelelően, a természetes nyelvekre, a természetes nyelvi közösségekre helyezte a hangsúlyt, s egy egységes nyelv létrejöttét nem tartotta kívánatosnak; az utóbbiban kritikusan említette, hogy a kérdésre, milyen nyelveket kellene az iskolákban tanítani, egy felelős vezető az új kelet-német tartományokban így felelt: „Mi sem egyszerűbb – a komputernyelvet!”¹²

Ha Gadamer hangsúlyosan utalt is a szellemi tevékenységeknek kifejezetten Európára jellemző különbözőségére, a tudomány, a művészet, a vallás és a filozófia egymástól való elválására, mindazonáltal már a korábbi előadásában emlékeztetett arra, hogy a filozófia a mi európai civilizációnkkal a legszorosabban összekapcsolódik, annak sajátos terméke, s ez az a pont, ahol korábban felsorolt címszavaink közül az „Európa-eszme története” címszóról áttérhetünk az „Európa és a filozófia” címszó által jelzett kérdéskörre. A filozófia ugyanis a *theoria* legtágabb értelmében véve gyűjtőfogalom a tudomány mint olyan számára. Még Newton nevezetes műve, melynek révén a modern fizika megalapítójává vált, még ez a mű is azt a címet viselte: *Philosophiæ naturalis principia mathematica*, azaz a természetfilozófia matematikai alapelvei, emlékeztetett Gadamer. A filozófia a mi nyugati kultúránkban kezdettől fogva összekapcsolódott a tudománnyal. „Ez az az újdonság, ami Európa egységét eredményezte”, s ami az Európában létrejött tudományos kultúrából kiindulva a világcivilizáció helyzetét a mai napig a maga kisugárzásában sokoldalúan meghatározza, mondtotta a nyolcvanas évek közepén.¹³

Gadamer hivatkozott megállapítása, mely szerint minden későbbi szétválásuk és elkülönböződésük ellenére, az európai kultúra folyamatában filozófia és tudomány szervesen összetartozik és egymással szoros összefüggésben áll, persze korántsem új, s csak egy olyan hosszú és tiszteletreméltó sort tetőz be, amelynek a végén őt

megelőzően saját közvetlen mesterei, Husserl és Heidegger állanak. Az a meggondolás, hogy Európa és a filozófia szervesen összefügg, hogy Európának úgyszólván kitüntetett, megkülönböztető sajátossága a filozófia,¹⁴ hogy ilyenformán egyenesen a filozófia konstituálja Európa lényegét, mindkét említett gondolkodó életművében nagy erővel jut kifejezésre, még ha az a mód, ahogy a filozófiát időről időre meghatározták, jellegzetes eltéréseket mutat is. Husserlben és Heideggerben mindenekelőtt közös a történeti pillanat általi ihletettséggel: a két világháború közötti időszak szellemi klímájának megfelelően, az ebben a korban született megannyi diagnózishoz hasonlóan mindkettőjük számára Európa egyre mélyülő válságának érzékeléséről s a kiút kereséséről van szó: bizonyos értelemben Európa megmentése a tét mindkettejük számára.

Az eredethez való visszanyúlás persze többnyire a válság jele; s a válság érzékelése, a veszélyben forgónak, alapjaiban fenyegetettnek, megbomlottnak érzékelt identitás fölkeresésének, újra fellelésének vágya motiválja. A közvetlenül a második világháború után született humanizmus-levélben Heidegger egy helyen így fogalmaz: „Csakhogy a Nyugatot nem regionálisan gondoljuk itt, mint Okzidentet szemben az Orienttel, nem pusztán *Európaként*, hanem világtörténetileg, az eredethez való közelség felől”.¹⁵

Az „Európa és a filozófia” címszó összekapcsolódhat az „Európa eszméje mint filozófiai eszme” és az „Európa mint szellemi-eszmei egység” címszó jelezte témákkal, illetőleg átvezethet hozzájuk abban az értelemben, hogy Európának annyiban van köze a filozófiához, hogy *maga Európa egyenesen filozófiai eszmeként* tekinthető. A tipikus példa itt minden bizonnyal Husserl, akit „Az európai emberiség válsága és a filozófia” című, 1935-ben tartott előadásában az előrehaladó válság tapasztalata arra a kísérletre ösztönöz, hogy fölkeresse „az európai emberiség történetfilozófiai eszméjét”.¹⁶

Érdekes Husserl vizsgálódásaiból némileg hosszabban idéznünk: „Feltesszük a kérdést”, írja Husserl, „mi jellemzi Európa szellemi alkatát [geistige Gestalt]? Európát természetesen nem földrajzi értelemben [...] értve, nem csupán a területén együttélő embereket tekintve európai emberiségnek. [...]”.¹⁷ Európa nyilvánvalóan egy bizonyos szellemi élet, tevékenység, alkotás egységét jelenti az összes hozzátartozó célokkal, érdeklődéssel, gonddal és fáradozással, meghatározott céloknak megfelelően létrehozott intézményekkel, szervezésekkel. [...] »Európa szellemi alkata« nem mást jelent, mint az európai [...] történelem immanens filozófiai eszméjének felderítését, vagy [...] annak az immanens teleológiának a felderítését, amely az egyetemes emberiség szempontjából tekintve új történelmi korszak beköszöntését jelenti [...]”.¹⁸ „A szellemi Európának megvan a maga születési helye. Nem csupán földrajzilag, egy bizonyos országban [...], hanem a szellemi születési helye egy nemzetben, [...] e nemzet egyes embereiben [...]. Az i.e. VII. és VI. század görög nemzetéről van szó. Benne keletkezik az egyes ember *újszerű beállítódása* környezetével szemben. Ennek következményeként pedig teljesen újfajta szellemi képlet jut érvényre, amely hamarosan zárt kultúralakzattá fejlődik; a görögök úgy hívták: *filozófia*. E szó eredeti értelmének he-

lyes fordítása: egyetemes tudomány, a világegyetemről, valamennyi létező egyetemes összességéről szóló tudomány. [...] Ennek a filozófiának a létrejöttében – amelyben [...] valamennyi tudomány benne foglaltatik – látom [...] a szellemi Európa ősfenomenójét.”¹⁹

Európa történetfilozófiai eszméjének, a szellemi Európának az eszméje Husserl ezen eszme eredetének felkutatására ösztönzi, ezt pedig a görögységben, az általa teremtett újszerű beállítódásban, a filozófiában rögzíti. A filozófia teoretikus beállítódást, igazságnak való életet jelent, melynek a révén „újfajta nemzetföldröttség keletkezhetet”.²⁰ Két évvel Husserl előadása előtt tartott rektori beszédében Heidegger hasonlóképpen úgy vélekedett: „szellemi-történelmi ittlétünk kezdete [...] a görög filozófia feltörése [Aufbruch]. Benne emelkedik ki nyelve révén a *nyugati* ember [der abendländische Mensch] egy népi-törzsi létből, s áll ki, s száll szembe a létező egészével – kikérdezve és megragadva akként a létezőként, ami. Minden tudomány – filozófia, akár tudja, akár nem, akár akarja, akár nem. Minden tudomány a filozófia ama kezdetéhez marad kötve. Belőle meríti lényegének erejét – föltéve, hogy ama kezdethez egyáltalán képes még felnőni.”²¹ Mint látható, Husserlhez hasonlóan Heidegger is összekapcsolja a filozófiát a tudományokkal, s a filozófiát a görögökre vezeti vissza (ez utóbbi vonásban egyébként Heidegger gondolatainak az idős Husserlre való visszaharása okkal valószínűsíthető).

Ezen alapvető, elvi párhuzamok mellett bizonyos nem lényegtelen hangsúlybeli különbségek is mutatkoznak Husserl és Heidegger között, melyekre nem lesz haszontalan röviden utalnunk. Ha Husserl számára „az európai krízis a magát megtévesztő racionalizmusban gyökerezik”, ha számára „a rációnak az a fejlődési formája, melyet a felvilágosodás korabeli racionalizmus képviselt, eltévelyedés”, mely oda torkollott, hogy manapság „az ember elviselhetetlen módon nincsen tisztában saját létével és végtelen feladataival”, akkor Heidegger számára a helyes útról való letérés már sokkal korábban: már a görögöknél bekövetkezett. Heidegger számára is valamilyen felejtésről van szó, ám Husserltől eltérően nem az ömmagáról megfélekedezett racionalizmusról, illetve a racionalizmus önmagáról való megfélekedezéséről, hanem a létfelejtésről; arról, hogy az ember elfeledte a létet. Heidegger számára ezért nem jelenhet meg kiutként az, amibe Husserl a maga reménységeit veti – valamilyen megújított, újfajta (azaz transzcendentális fenomenológiai) öneszmélésen átment racionalizmus. Ellenkezőleg: maga a ráció s a racionalizmus fogalma alapjukból kiinduló kritikai felülvizsgálatra szorul. Ám ezen korántsem lényegtelen különbség ellenére van egy további fontos vonás, amely a két gondolkodót mégiscsak egymással rokonítja. Ha Husserl a saját filozófiáját egyre határozottabban a válság leküzdésének, a szellemi újjászületésnek a szolgálatában tudja csak elképzelni, „olyan egyetemesen felelősségteljes tudomány alakjában, amelyben a tudományosság egészen új típusa jön létre, amelyben minden elképzelhető kérdés, a lét kérdései és a norma kérdései, az úgynevezett egzisztencia kérdései is helyet találnak”,²² akkor – a tudományosságot, az ész-teleológiát, illetve a racionalizmust és a szellemet illető husserli retorikától való

minden idegenkedése ellenére – saját gondolati erőfeszítései, a létkérdés újonnan való föltevése, Heidegger önréltelmezésében nem kevésbé a kiút reményességét hordozzák magukban. Ha az idős Husserl ismert mondása szerint a filozófus az emberiség funkcionáriusa,²³ úgy Heidegger a harmincas években hasonló akcentussal beszél „az európai tudás görögségre visszanyúló kezdeti tradíciójának megőrzéséről”, s „ennek megfelelően a Nyugatért viselt felelősségről”.²⁴ Ha Husserl számára az alternatíva az: „Európa vagy elpusztul, [...] barbárságba hanyatlik, vagy újjászületik a filozófia szelleméből”,²⁵ akkor 1936-ban tartott római előadásában Heidegger hasonló terminusokban „mezítelen vagy-vagy”-ról beszél. „Európa megmentése vagy Európa pusztulása [Zerstörung]”, hangzik az előadás elején.²⁶ A filozófia teljesítőképességét a történelem befolyásolásában, Európa megmentésében illetve egyáltalán csak alakításában, Husserlrel – Husserl emfatikus, ám jórészt erőtlen retorikájával – szemben Heidegger ugyanakkor már jóval kevesebb illúzióval szemléli.²⁷

II.

Miután az „európai filozófia”, az „Európa mint szellemi-eszmei egység”, az „Európa és a filozófia”, az „Európa eszméje mint filozófiai eszme”, az „Európa-eszme története” címszavak által jelzett kérdéskörök némelyikét röviden szemügyre vettük, egészen más dimenzióba lépünk át, amikor az „európai integráció” témakörének vázolására térünk rá. E témának is jelentős irodalma van, bár ennek jellege, amint az nyilvánvaló, a filozófiától meglehetősen távol esik. Európával szemben az „európai integráció” mint nemzetközi politikai-gazdasági folyamat meglehetősen fiatal: voltaképpen a második világháború óta létezik, s így csupán fél évszázadra tekint vissza. A kiterjedt irodalomból a következőkben Martin J. Dedman újabb történeti munkája alapján próbálok némi átfogó képet fölvázolni.²⁸

A maastrichti csúcstalálkozó 1991 decemberében lezajlott tanácskozását követően az Európai Unió szerződését 1992 februárjában írták alá, a ratifikációs folyamat azonban csak 1993-ban zárult le. Valójában azonban, mint Dedman hangsúlylal utal rá, az Európai Unió nem egyéb, mint más néven és más formában való folytatása az Európai Gazdasági Közösség 1958 és 1986, s hozzá kapcsolódva az Európai Közösség 1986 és 1991 között lejátszódott történetének. A kezdetet az Európai Szén- és Acélközösség (ECSC) 1951-ben történt létrejötte jelenti; az integráció előrevívő erejét egy a történelemben ezidáig páratlan francia-német együttműködés alkotta. A háború után újjáépített német gazdaság Nyugat-Európába való békés beillesztésére vonatkozó kísérletnek vagyunk tanui, formális békeszerződés nélkül: gazdasági integráció révén. Ez a folyamat Adenauer-től és De Gaulle-től Kohl-ig és Mitterrand-ig megszakítás nélkül halad előre és mélyül el. A versailles-i békeszerződés katasztrofális következményei, melyek sok kortárs számára már akkoriban előrevetítették a revánsnak, azaz egy újabb világháborúnak a képét, a második világháború után vélhetően azt

a tanulságot kínálták, hogy a béke hosszú távra szóló biztosítása nem a legyőzött meg-alázásában és gazdasági tönkretételében – vagy legalábbis tartós visszaszorításában – áll, hanem sokkal inkább integrálásában és a vele való hosszú távú együttműködésben.

Az európai integrációs folyamatra vonatkozó elméleti megközelítéseket, az integrációs folyamat magyarázatait Dedman három nagy csoportba sorolja. Az első, ortodoxnak nevezett magyarázóséma nem történeti, hanem politikai tapasztalatokat mozgósít, s az 1945 utáni korszak komplexitására, azaz az akkortól létrejövő nagy nemzetközi szervezetek (NATO, ENSZ stb.) önálló életére hivatkozik. Eszerint az egyik létrehozott szervezett hívja életre a másikat, s ez a folyamat vezet majd végeredményben az Európai Egyesült Államok létrejöttéhez. Ezt cáfoló tapasztalat ezzel szemben, hogy a nemzetállamok szuverenitása töretlenül megmaradt, az Európa Parlament negyven év alatt egyetlen törvényt sem hozott – nem is hozhatott, hiszen nem törvényhozó szerv. Az európai közösségen belül a politikai hatalom a tagállamokban van. Fölöttébb valószínűtlen, véli Dedman, egy olyan integrációs folyamat, mely a nemzetállamok felszámolásához s egy federatív Európa alakításához vezetne.

A második magyarázóséma szerint az integráció a federalizmus-elv előmozdításának köszönhető, annak eredménye. Ennek a szemléletmódnak jeles képviselője Walter Lipgens. Dedman szerint vonzó de nehezen tartható magyarázatról van szó, mivel hiányoznak azok a nemzetek fölötti erőcsoportok, melyek ebben az irányban tudtak volna hatni.

A harmadik alapjaiban történeti magyarázat, mely politikai, diplomácia- és gazdaságtörténetesek műveire alapozódik. Fő képviselője Alan Milward, akinek tézise az európai integráció eredetére és motívumára vonatkozik. Eszerint az integráció csak akkor megy végbe s akkor működik, ha a nemzetállamok egyetértenek vele s akarják, azaz ha nincs alapvető antagonisztikus ellentét az európai integráció és a nemzetállamok között. Ez a magyarázat az előző kettővel markáns ellentétben áll, mivel azok a nemzetállamok megszűnésének eszméjén nyugszanak. Milward azt mutatja meg, hogy amikor nemzetállamok nemzetekfölötti szervezeteket hoztak létre, rendre saját specifikus céljaikra hozták létre őket, nem pedig abból a célból, hogy nemzetüket egy federatív Európának alávéssék, avagy abba beillesszék – nem azért, hogy valamely elvont eszmét valósítsanak meg. A döntő kérdés a hatalom státusa. Ez pedig, mind a 1960-as évek Európai Gazdasági Közösségének, mind az 1990-es évek Európai Uniójának az esetében, a tagállamok kormányainak a kezében van. Milward további tézise szerint az európai integráció nemhogy nem mozdítja elő a szövetségi-federatív elvet: valójában épp megmentette a nemzetállamokat. A nemzetekfölötti szervezeteket a gazdasági szükségszerűség és a politikai biztonság céljából eredetileg hat állam hozta létre. Euro-federalista elképzeléseknek semmi közük nincs az európai integrációhoz. Milward amellet érvel, hogy a gazdasági átalakulás és a nemzeti ujjaépítés második világháború utáni követelményei gyakorta nemzetközi megoldásokat sürgettek. Az ok az, hogy nemzeti kormányok nem voltak képesek sikeresen megvalósítani gazdasági re-

konstrukcióra vonatkozó terveiket a szomszédaitól való elszigeteltségben, hogy e célból szomszédaik piacaihoz és nyersanyagaihoz is hozzáféréssel kellett rendelkezniük. Az integráció végső elemzésben minden egyéb, mint a federalista mozgalom műve.

E rövid áttekintés után, mielőtt előadásom befejező részéhez érkeznék, szeretnék még egy friss, ebben az évben megjelent munkából idézni, melynek szerzője, Alan Mayhew specifikusan az Európai Unió Közép- és Kelet-Európára vonatkozó politikáját vizsgálja, s így minket is érintő dolgokról ír.²⁹ Könyvét Mayhew azzal a megállapítással kezdi, hogy európai és amerikai szemináriumokon 1989 óta visszatérő kérdésként jelenik meg Európa határainak a kérdése. Furcsa kérdés ez, jegyzi meg. „Az a tény”, írja, „hogy Magyarország akarata ellenére úgy ötven évre a kommunista blokk tagja lett, vajon azt jelenti-e, hogy megszűnt Európa része lenni? S amikor függetlenségét újra visszaszerezte a 80-as évek végén – csak akkor csatlakozott volna Európához?”³⁰ Sok nyugat-európai megfigyelő pillantása 1989-ben csak annak tudatosítsáig terjedt, hogy Nyugat-Európa békében és jólétben élt addig, míg Közép- és Kelet-Európa a vasfüggöny mögé volt zárva. Ezt a rövidlátó magatartást azonban sohasem osztották Közép- és Kelet-Európa polgárai, akik sehogy sem tudták meggyőzni magukat arról, hogy Európa jaltai megosztását a földrész normális állapotának tekintsék. Amikor az Európai Uniónak Közép- és Kelet-Európa országaival való jövőbeli kiszélesítéséről folyó diskusziókat vesszük figyelembe, fontos emlékezni azokra a szálakra, melyek egész Európát összekapcsolják. Mayhew emlékeztet arra, hogy a francia forradalom hatása az egész kontinensre kiterjedt, hogy pl. a magyar nemesség ennek nyomán fogott bele az ország alkotmányának liberalizálási kísérletébe, s dolgozta ki a magyar nemzet eszméjét, mely azután a 48-as forradalomhoz vezetett. A francia forradalom inspirálta azonban már az 1791-es első lengyel alkotmányt is. Európa integrációja a második világháború előtt nemcsak politikai, de gazdasági értelemben is fennállt. Úgy tűnik, jegyzi meg végül fölöttébb kritikusan Mayhew, jaltát nyugati vezetők egy része éppenséggel elfogadta és bensővé tette.³¹

III.

Befejezésképpen – előljáróban jelzett megfontolásaimnak megfelelően – szeretnék kísérletet tenni az „európai integráció” – „európai filozófia” témakörök eltérő dimenzióinak egyfajta összekapcsolására. E célból egy Hegel-idézethez nyúlok vissza, s belőle meríttek ösztönzést.

Berlini előadásainak megkezdésekor, 1818. október 22-én a hallgatókhoz intézett beszédében Hegel egyebek között a következőket mondotta: „[...] úgy látszik, létrejöttek azok a körülmények, amelyek között a filozófia ismét figyelmet és szeretetet várhat [...]. Mert kevéssel ezelőtt egyrészt az idő kényszerűsége, amely a mindennapi élet kis érdekeinek oly nagy fontosságot kölcsönzött, másrészt a valóság nagy érdekei, az az érdek és azok a küzdelmek, hogy mindenekelőtt helyreállítsuk és megment-

sük a népélet és az állam politikai egészét, olyannyira igénybe vették a szellem minden képességét [...], hogy a szellem belső élete nem találhatott nyugalmat. A világ-szellem, a valóságban annyira elfoglalva és kifelé kényszerülve, nem fordulhatott befelé és önmaga irányában, hogy tulajdonképpen hazájában önmagát élvezhesse. Miután a valóságnak ez a folyamata megtört, s a német nemzet általában megmentette nemzeti voltát [...], bekövetkezett az az időpont, hogy az államban a valóságos világ uralma mellett a gondolat szabad birodalma is önállóan felvirágozhatik.”³²

Az 1810-es évek Poroszországa és az 1990-es évek Magyarországa között nyilvánvalóan kockázatos volna közelebbi párhuzamot vonni. A napóleoni háborúk szaggatva akkori Európa, s a ma több mint fél évszazada békében élő Európa – az éppenséggel egyre inkább „integrálódó” Európa – között nagyon is nyilvánvaló a különbség. „A népéletnek és az állam politikai egészének helyreállítása és megmentése” – az, amiről Hegel ott és akkor beszélt – ma számunkra ebben a formában sürgető követelményként aligha merül fel. S mégis: érezhető, s Hegel szavaiból egyértelműen kitűnik, hogy „a népéletnek és az állam politikai egészének” helyzete korántsem közömbös a filozófia, a tudományok és a „szellem belső élete” számára. Nem utolsósorban ezen múlik, vajon – mint Hegel írja – „a valóságos világ uralma mellett a gondolat szabad birodalma is [...] felvirágozhat-e”.

Próbáljunk innen kiindulva némely mai tanulságra következtetni. Hogy hazánk visszatérjen Európához – ahhoz az Európához, melynek a filozófia és a tudományok nem csupán szerves részét alkotják, de egyenesen Európának magának az eszméjébe is kitephetetlenül beleszövődnek –, hogy az európai filozófia, a szellem és a tudományok általában virágozzanak, ahhoz nagyon is szükség van az európai integrációra, hazánk európai integrációjára. Ám nem mindegy, hogy ez miképp megy végbe. Amíg a „mindennapi élet kis érdekei”, avagy „a valóság nagy érdekei” teljességgel igénybe veszik és lekötik erőnket, amíg az Európához való csatlakozás hallgatólagosan úgy értelmeződik (illetve értelmeződik át), mint ami kimerül az olcsó munkaerőpiac biztosításában, mely eredményében egyre inkább a szegények és gazdagok közti olló szétnyílásában, s ennek kísérőjelenségeként az európai-polgári létet jellemző oktatási, egészségügyi s más rendszerek elsorvasztásában avagy csupán a gazdagoknak osztályrészül jutó kiváltság formájában jut kifejezésre, addig az Európához való csatlakozás (a csatlakozás ezen módja) éppenhogy egyre távolabb visz Európától – Európa ama sajátlagos, fentebb ecsetelt eszméjétől.

Európát az újkori történelem folyamán a rá egyedül jellemző széles középosztályok – ama viszonylagos függetlenségnek örvendő, mert független egzisztenciájukat kivívó, arra támaszkodó középosztályok, melyek hordozói és előrehajtói voltak iparnak és tudománynak, gazdaságnak és szellemnek egyaránt, az a polgári függetlenség és autonómia, mely az emberi méltóság emelkedett kanti eszméit ihlette –; Európát e középosztályok tették azzá, ami.

Európához a polgári lét szintjén való csatlakozás jelenti számunkra a valóságos európai integrációt. Minden másfajta integráció csak szavakban európai. Hegel szá-

mára, az ő korában, a tudomány és a filozófia (a filozófia mint görög-keresztény-európai filozófia), illetőleg a „szellem belső élete” fölvirágzásának feltétele, a napóleoni háborúk körülményei közepette, „a népelet és az állam politikai egészének megmentése” volt. Számunkra ma ez nem csupán s nem is egyedül európai integrációnk remélt ténye.

Nem utolsósorban – s aligha kisebb súllyal – annak mikéntje is.

Jegyzetek

¹ H.-G. Gadamer: „Vom Wort zum Begriff. Die Aufgabe der Hermeneutik als Philosophie“ (1995), In: *Gadamer Lesebuch*, hrsg. J. Grondin, Tübingen: Mohr, 1997, 100. o. („Schon das Wort »Abendland« ist heute nicht mehr so modern, wie es in meiner Jugend war, als Oswald Spengler gerade den Untergang desselben verkündet hatte. Jetzt redet man wohl eher von Europa, aber da weiß nun auch niemand ganz genau, was das eigentlich sein wird, sondern höchstens, was wir möchten, daß es eines Tages werden soll.“)

² H.-G. Gadamer: „Grüßwort an das Symposium“, In: *Wege und Irrwege des neueren Umganges mit Heideggers Werk. Ein deutsch-ungarisches Symposium*, hrsg. I. M. Fehér, Berlin: Duncker & Humblot, 1991, 16. o.; magyarul: „A szimpózium köszöntése“, In: *Utak és tévutak. A budapesti Heidegger-konferencia előadásai*, szerk. Fehér M. István, Budapest: Atlantisz, 1991, 20. o.

³ *The History of the Idea of Europe*, eds. K. Wilson, Jan van der Dussen, London & New York: Routledge, 2., javított kiadás, 1995, (első kiad.: 1993), 9. o.

⁴ Pim den Boer: „Europe to 1914: The Making of an Idea“, In: *The History of the Idea of Europe*, 14. o.

⁵ Novalis: *Fragmente und Studien. Die Christenheit oder Europa*, hrsg. C. Paschek, Stuttgart: Reclam, 1984, 67. o.

⁶ Pim den Boer: „Europe to 1914: The Making of an Idea“, In: *The History of the Idea of Europe*, 19. o.

⁷ Ld. ehhez H.-H. Gander: „Einleitung: Europa und die Philosophie“, In: *Europa und die Philosophie* (Schriftenreihe der Martin-Heidegger-Gesellschaft, Bd. 2), szerk. H.-H. Gander, Frankfurt/Main: Klostermann, 1993, 10. o.

⁸ Peter Bugge: „The Nation Supreme: The Idea of Europe 1914–1945“, In: *The History of the Idea of Europe*, 92. o.

⁹ Uo., 11. o.

¹⁰ H.-G. Gadamer: *Die Vielfalt Europas. Erbe und Zukunft*, Stuttgart: Robert Bosch Stiftung, 1985, 14. o.

¹¹ H.-G. Gadamer: „Europa und die Oikoumene“, In: *Europa und die Philosophie*, id. kötet, 67–86. o., itt 68. o. (Újranyomva ld. Gadamer: *Hermeneutik im Rückblick. Gesammelte Werke*, Bd. 10, Tübingen: Mohr, 1995, 267–284. o.).

¹² *Die Vielfalt Europas*, 30. o.; „Europa und die Oikoumene“, In: *Europa und die Philosophie*, 78. sk. o.

¹³ *Die Vielfalt Europas*, 13. o.

¹⁴ Ld. pl. „Europa und die Oikoumene“, In: *Europa und die Philosophie*, 67. o.: „A filozófia abszolút értelemben Európában keletkezett” („[...] die Philosophie [...] ganz und gar in Europa entstanden ist“).

¹⁵ „Brief über den »Humanismus«, In: M. Heidegger: *Wegmarken, Gesamtausgabe*, Bd. 9, hrsg. F.–W. von Herrmann, Frankfurt/Main: Klostermann, 1976, 338. o.: „Allein auch das Abendland ist nicht regional als Occident im Unterschied zum Orient gedacht, nicht bloß als Europa, sondern weltgeschichtlich aus der Nähe zum Ursprung“ (kiem. tőlem).

¹⁶ E. Husserl: „Az európai emberiség válsága és a filozófia”, In: Husserl, *Válogatott tanulmányai*, Budapest: Gondolat Kiadó, 1972. 323. o.

¹⁷ Uo., 329. o. Itt kihagytam az idézetből egy mondatot, melyet e lábjegyzetben reprodukállok: „Szellemi értelemben nyilvánvalóan Európához tartoznak az angol dominiumok, az Egyesült Államok stb., nem tartoznak viszont oda a vásári menaszériák eszkimói, indiánjai, vagy a cigányok, akik állandóan keresztül-kasul csavarognak Európán.” E passzus kétséges implikációira illetve a benne rejlő inkonzisztenciákra Jacques Derrida hívta föl a figyelmet; ld. J. Derrida, *De l'esprit. Heidegger et la question*, Paris: Éditions Galilée, 1987, 95. sk. o.

¹⁸ E. Husserl: „Az európai emberiség válsága és a filozófia”, id. kiadás, 329. o.

¹⁹ Uo., 332. o.

²⁰ Uo., 351. o.

²¹ „A német egyetem önmegnyilatkozása”, In: M. Heidegger: *Az idő fogalma. A német egyetem önmegnyilatkozása. A rektorátus 1933/34*, Budapest: Kossuth, 1992, 63. o.

²² E. Husserl: „Az európai emberiség válsága és a filozófia”, 365. o.

²³ Vö. *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendentale Phänomenologie*, § 7, *Husserliana*, Bd. VI, hrsg. W. Biemel, Den Haag: Nijhoff, 1954, 15. o.

²⁴ „A rektorátus 1933/34. Tények és gondolatok”, In: M. Heidegger: *Az idő fogalma. A német egyetem önmegnyilatkozása. A rektorátus 1933/34*, 83. o.

²⁵ „Az európai emberiség válsága és a filozófia”, 366. o.

²⁶ M. Heidegger: „Europa und die deutsche Philosophie“, In: *Europa und die Philosophie*, id. kötet, 31. o. Ld. ugyancsak „Wege zur Aussprache“, In: *Denkerfahrten*, hrsg. H. Heidegger, Frankfurt/Main: Klostermann, 1983, 16. o. („Rettung des Abendlandes“), 20. sk. o. („drohende Entwurzelung des Abendlandes“, „Erneuerung des Grundgefüges abendländischen Seins“)

²⁷ Ld. „Europa und die deutsche Philosophie“, id. kiadás, 33. o.; *Einführung in die Metaphysik*, Tübingen: Niemeyer, 6. o. Husserl ezzel szemben valódi misszionáriusként ostromozza „a Nyugat emberi küldetésében való hitetlenséget” („Az európai emberiség válsága és a filozófia”, 367. o.)

²⁸ Martin J. Dedman: *The Origins and Development of the European Union*, London: Routledge, 1996.

²⁹ Alan Mayhew, *Recreating Europe. The European Union's Policy Towards Central and Eastern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

³⁰ Uo., 3. o.

³¹ Uo., 4. o.

³² „Hegel beszéde hallgatóihoz berlini előadásainak megkezdésekor 1818. október 22-én”. G. W. F. Hegel, *A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. I. A logika*, ford. Szemere Samu. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979. 30. o.